

Šlosar, Dušan

Konce derivačních řad v slovtvorném systému češtiny

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1986, vol. 35, iss. A34, pp. [73]-77

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100468>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DUŠAN ŠLOSAR

KONCE DERIVAČNÍCH ŘAD V SLOVOTVORNÉM SYSTÉMU ČEŠTINY

Slovotvorná čeleď jazyka typu češtiny představuje obvykle jednu nebo více derivačních řad začínajících ve společném ohnisku reprezentovaném kořeným či nemotivovaným slovem. Tyto řady se mohou v různých místech rozvětlovat. Slovotvorné čeledi jsou utvářeny v souhlase s tzv. slovotvornými paradigmaty. Tento pojem byl u nás propracován pro slovenská deverbativa Klárou Buzássyovou v r. 1974, pro ostatní skupiny odvozenin obdobné zpracování zatím neexistuje. Na rozsahu slovotvorné čeledi se omezujícím způsobem podílejí též konce derivačních řad, tj. skutečnost, že poslední člen už neskýtá další možnosti sufixální derivace.

Ilustrační materiál pro naše výklady jsme vybrali ze slovníku E. Slavičkové *Retrográdní morfematický slovník češtiny* (1975).

V češtině je konec derivační řady nápadně často spojen s formanty, jejichž morfologickou charakteristikou je *-í*. Patří sem například substantiva verbální typu *volání* a *bití*, deadjektivní abstrakta typu *kamarádství*, *otcovství*, názvy okolností typu *bezvětrí*, dále kolektiva typu *liščí* a *stromoví*, dějová adjektiva typu *vedoucí*, druhově posesivní adjektiva typu *dvůřtí*. Morfologická charakteristika sama však není pro uzavření další derivačních možností rozhodující. Je to patrné jednak z faktu, že některé, i když nečetné slovotvorné typy s morfologickou charakteristikou *-í* jako základ další sufixální derivace slouží, jednak z faktu, že konec derivačních možností představuje i řada slovotvorných typů s morfologickými charakteristikami jinými.

Tak v slovním druhu substantiv jsou další derivační možnosti upřeny nadto ještě formacím dějového významu vytvořeným sufixem *-ot*, jako *jekot*, *šepot*, *vzlykot* apod., dále některým abstraktním názvům vlastností se sufixem *-ota*, jako *prázdnota*, *masťota*, *cizota* ... V menší míře uzavírají další derivaci názvy vlastností vytvořené produktivním formantem *-ost*, někdy však slouží jako základy pro derivaci relačních adjektiv typu *vytrvalostní*, *bezpečnostní*, *mravnostní* apod.

Další skupinou substantiv představující konec derivačních možností jsou kolektiva vytvořená sufixem *-stvo/ctvo*, jako např. *žactvo*, *lectvo*, *bratrstvo*, *studentstvo* ...

Pro naše pozorování jsou poučné případy prefixálně-sufixální derivace, jejichž výsledky — formace s morfologickou charakteristikou *-í* — zčásti představují konec derivačních řad, zčásti mohou být základem další derivace. Jde o odvozeniny z předložkových pádů: *bez vlády* → *bezvládlí*, *na břehu* → *nábřeží*, popř. o odvozeniny, které předložkovou motivaci nemají: *rozcestí*. Tyto formace jsou ve skutečnosti souhrnem dvou onomaziologických kategorií: abstraktních názvů okolností (*bezvětrí*, *mezivládlí*...) a konkrétních nositelů příznaků okolnostního charakteru, nejčastěji okolností místních (*nádraží*, *nábřeží*, *pobřeží*, *rozcestí*), zřídka okolností jiné povahy (*podleť*, *předjaří*). Zde je patrné, že další derivace je vyloučena nebo aspoň neobvyklá u skutečných abstrakt (*mezivládlí*, *bezvětrí*, *příměří*), kdežto pojmenování nositelů okolnostních příznaků další derivační možnosti mají (*rozcestí* → *rozcestník*, *nádraží* → *nádražní* apod.). Bylo by tu sice možno uvažovat o alternativní fundaci jiné, a to přímo předložkovými pády (*na dvoře* → *nádvorní*), ale případy s prefixy nepředložkového původu (*rozcestí*) tuto eventualitu zpochybňují.

Dále představují konec derivační řady substantivizovaná adjektiva typu *hajný*, *pokojská*, *vrchní*, *služné* — samozřejmě s výjimkou přechylování. Zde jde o čistou transpozici.

Naše pozorování tedy nasvědčuje tomu, že u slovního druhu substantiv další derivaci vylučují především formace vzniklé transpozicí. Je to pochopitelné: transponované formace jsou částí slovotvorné soustavy sloužící především plánu syntaktickému, nikoli pojmenovacímu v užším slova smyslu. Je pak ovšem třeba vysvětlit závažný fakt, totiž skutečnost, že deverbální abstrakta jiných slovotvorných typů, např. se sufixem *-Ø* m., *-a*, *-ba*, *-ka*, toto omezení nemají. Měli jsme však už příležitost naznačit, proč tomu tak je (viz Šlosar 1979). Během historické doby se totiž pro většinu slovesných typů vyvinuly paralelní možnosti derivace dějových jmen; koexistující formace jako např. *skluz* || *sklouznutí*, *sklouzávání*, *odkaz* || *odkázání*, *odkazování*, *záchrana* || *zachránění*, *zachraňování*, podobně *ražba* || *ražení*, *hádky* || *hádání* nejsou v praktickém úzu zcela totožné. Substantiva verbální na *-ní*, *-ití*, jejichž forma díky odkazu na jistý infinitivní kmenotvorný formant má lepší možnosti manifestovat vid, popř. průběh slovesného děje (viz Šlosar 1981), představují přesnější transponovaný protějšek slovesa, kdežto dějová jména s jinými formanty díky významové iradiaci oscilují často mezi významy abstraktními a konkrétními; další derivace tak přestává být blokována. Ostatně ojedinělá lexikalizace substantiv verbálních nebo i jejich významová iradiace směrem k významům konkrétním vede k tomu, že se stávají základem další derivace. Srovnej např. *lešení* (původně substantivum verbální od slovesa *lešití* „opatřovat dřívím, kmeny“ (viz Machek 1968)) s odvozeninami *lešenař*, *lešenič*; *topení* „zařízení sloužící k ohřevu“ → *topenář*.

Zároveň je zřejmé, že i sama morfologická charakteristika *-í* při blokování další derivace hraje jistou roli; zatímco transponovaná deadjektivní abstrakta typu *veselí* další derivaci neumožňují, od některých abstrakt se sufixem *-ost* je možno tvořit aspoň relační adjektiva (*rychlostní*, *výkonnostní*, *mravnostní* apod.).

Kromě toho představují konec derivační řady kolektiva. To je pochopitelné: jako východisko další derivace tu slouží základní pojmenování nekolektivní (*žák* (→ *žactvo*) → *žákovský*), které je až na přídatný znak hromadnosti lexikálně zcela shodné s významem kolektiva. Jen tam, kde došlo k významovému

posunu, lze od kolektiva odvozovat: *koření* „části aromatických rostlin“ → *kořenář*, *okořenít* apod.

Nakonec je třeba připomenout, že uvedená derivační omezení se netýkají derivace deminutivní. Ta se, jak ukázala Neščimenková 1980, potenciálně uplatňuje u všech substantiv jakékoli sémantiky.

U slovního druhu adjektiv vylučují další derivaci dějová adjektiva (adjektivizovaná participia) typu *vedoucí*, *volaající*. Tyto paradigmaticky tvořené formace vyjadřují děj jako statický příznak substance. Eventuální významový posun od dějovosti ke kvalitě se u nich projevuje schopností další „náhradní“ derivace sufixem *-nost*: *kajičnost*, *přejičnost*, *budoucnost*, *žádoucnost*; ta pak umožňuje zpětnou derivaci či restrukturuaci adjektiv typu *kajičný*, *nepřejičný* a sekundárně i vznik adjektiv typu *pochybovačný*, *rozkazovačný*; od nich je pak možno derivovat i názvy nositelské typu *kajičník*.

Stejnou morfologickou charakteristiku *-í* má i jiný typ deverbálních adjektiv — adjektiva účelová typu *psací*, *holící*. Ač se zdá, že jako základ další derivace neslouží běžně, přece jen lze sledovat jistou tendenci k tomu, aby tomu tak bylo. Její projev vidíme v existenci jmen prostředků typu *pračka*, *sázečka*, *porcovačka* apod. Lze mít sice za to, že jsou odvozena přímo od slovesných základů sufixem *-čka* (*prát* → *pračka*), ale i možnost paralelní fundace adjektivem účelovým (*prací* → *pračka*) je nesporná. Je podle našeho názoru dále podporována existencí profesní, byť nespisovné derivace maskulin (*spací* (*pytel*) → *spacák*, *čtecí* (*přístroj*) → *čtečák* apod.).

Zato adjektiva individuálně posesivní typu *otcův/matčín* ve shodě se svým čistě relačním charakterem další derivaci vylučují. Kolektivní posesíva ji však připouštějí (*hovězí* → *hovězina*, *český* → *čeština* apod.). Relační adjektiva odvozená od apelativních pojmenování místa a doby další derivaci běžně umožňují: (*večer* →) *večerní* → *večerník*, (*roh* →) *rohový* → *rožák*.

Z adjektiv tedy představují konec derivační řady čistou transpozicí vzniklá paradigmatická dějová adjektiva typu *vedoucí* a pak adjektiva individuálně posesivní — formace ryze relační povahy mající k transpozici nejbližší.

U slovního druhu sloves není naším cílem delimitovat rozsah derivačních paradigmát, to už úspěšně podnikla Buzáássyová 1974 a nemáme proč se domnívat, že by její zjištění neplatila principiálně i pro češtinu. Chceme zde jen — symetricky k našemu pozorování slovtvorných typů desubstantivních a deadjektivních — odhalit ty slovesné typy, které blokují jakoukoli další derivaci. U sloves je ovšem na rozdíl od ostatních slovních druhů situace rozdílná v tom, že řada derivovaných formací má paradigmatický charakter; substantiva verbální, aktivní dějová adjektiva typu *vedoucí* a pasivní adjektiva vyjadřující výsledek zasažení dějem typu *vedený* od všech sloves odlišujících genus verbi se proto někdy zahrnují do morfologických popisů. K této derivaci zde samozřejmě přihlížet nebudeme. Dále se derivační omezení žádného typu slovesného (kromě distributiv) netýkají tvoření vidových protikladů sufixací a resufixací a slovtvorného způsobu prefixace (viz Šlosar 1981). Přesto je patrné, že výrazně omezené jsou derivační možnosti slovesných *n*-kmenů.

Deadjektivní *n*-kmeny typu *zblednout* slouží jedině jako základ pro derivaci výsledkových adjektiv typu *zbledlý*. Deverbální formace obdobně ztvárněně připouštějí v omezené míře jen odvozování adjektiv vyjadřujících po-

tenciální zasažení dějem typu *postřehnuteľný*. Deinterjekční odvozeniny typu *hrknout* však představují absolutně konec derivační řady. V žádném případě není od slovesných *n*-kmenů možná derivace jmen činitelských, jmen prostředků děje, názvů míst dějů, adjektiv účelových atd. Jistě proto, že produktivní skupiny slovesných *n*-kmenů jsou deadjektivní intransitiva typu *blednout*, nebo to jsou perfektivní protějšky imperfektiv (*zdvihnout*), nebo konečně deinterjekční a jiná slovesa momentální. Jistě tu musíme dát za pravdu pojetí slovtvorného paradigmatu K. Buzássyové. Je ovšem třeba upozornit i na další závažnou okolnost, totiž na fakt, že pod vlivem převládající formy neslouží jako odvozovací základ (např. k derivaci jmen činitelských a názvů prostředků) ani nepočetná tranzitivní imperfektiva jako *táhnout*, *sunout*, *hrnout* apod.; základy k potřebné derivaci bývají veskrze jinokmenové.

Primární pro konstituování hranic slovtvorných paradigmat deverbativ jsou nesporně intencí vlastnosti motivujících sloves, avšak i zde — obdobně jako u jiných slovních druhů — sekundárně hraje jistou roli i forma potenciálního fundujícího slova.

Konce sufixálních derivačních řad nejsou tedy, jak vyplývá z našeho letmého nárysu, absolutně limitujícím zakončením derivačních možností dotyčné řady v každém případě: substantiva verbální, abstraktní názvy vlastností a okolností, kolektiva představují ve stromu, jímž můžeme graficky znázornit slovtvorné paradigma, zvláštní větev. Další derivace je ve skutečnosti možná, a to od základu paralelní formace — tedy například v případě substantiva verbálního od základu dějového jména s jiným formantem (*do-dání* || *dodávka* → *dodávkový*), nebo od předchozího článku řady (*žák* → *žactvo*, *žák* → *žákovský*). Obdobně u slovesných řad lze místo od *n*-kmene odvozovat od nedokonavého vidového protějšku, popř. od slovesa nemomentálního, ovšem jen tam, kde další derivace není intencími vlastnostmi slovesa vůbec vyloučena. Primární roli tedy v tomto mechanismu hrají faktory sémaziologické, sekundární pak forma některých článků derivačních řad, obyčejně morfologická charakteristika u dotyčných kategorií a typů převládající.

LITERATURA

- BUZÁSSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava 1974.
 MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1968, s. 328.
 NEŠČIMENKO, G. P.: Očerak deminutivnoj derivacionnoj sistemy v istorii češskogo literaturnogo jazyka. Praha 1980, *passim* a str. 310.
 SLAVÍČKOVÁ, E.: Retrográdní morfematically slovník češtiny. Praha 1975.
 ŠLOSAR, D.: Historický vývoj dějových jmen v češtině. SPFFBU, A 27, 1979, s. 141 až 148.
 ŠLOSAR, D.: Slovtvorný vývoj českého slovesa. Brno 1981.

КОНЦЫ ДЕРИВАЦИОННЫХ РЯДОВ В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ЧЕШСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматривается ряд словообразовательных типов существительных, прилагательных и глаголов, которые, не позволяя дальнейшей деривации, являются концами деривационных рядов: глагольных субстантивов, абстрактных названий качеств и обстоятельств, собирательных существительных, притяжательных прилагательных, прилагательных, выражающих актуальное действие, некоторых типов глаголов с основой на *-н-* и т. д. Хотя большинство приведенных номинальных типов характеризуется окончанием *-i*, причины вышеупомянутого явления лежат в области семасиологии, в то время как приведенная преобладающая морфологическая форма играет лишь второстепенную роль. Однако при отглагольных дериватах решающим фактором для объема словообразовательного гнезда является интенциональная структура основного глагола — как показала К. Бузашиова относительно словацкого языка.

